

मराठवाड्यातील वारकरी संप्रदायातील संत एकनाथ

मोरतळे हिरा निवृत्तीराव

लायब्ररी सायन्स विभाग, कै. बापूसाहेब पाटील एकंबेकर महाविद्यालय, उदगीर जिल्हा लातूर ४१३५१७ महाराष्ट्र, भारत

E-mail: h.mortale@gmail.com

Received: 21 February, 2023 | Accepted: 18 March, 2023 | Published: 20 March, 2023

वारकरी संप्रदाय केवळ महाराष्ट्रातच नाही तर आंध्रप्रदेश, कर्नाटक या प्रांतात विस्तारलेला आहे. वारकरी संप्रदाय ही एक चळवळ आहे. तिचा उगम जरी एका भक्ती परंपरेत असला तरी ती एक लोकक्रांतीची चळवळ आहे. श्री ज्ञानेश्वर महाराज, नामदेव महाराज या लोकधर्माची स्थापना तेराव्या शतकात महाराष्ट्रात केली आणि पाहता पाहता या चळवळीने सर्व महाराष्ट्र व्यापला आणि महाराष्ट्राबाहेरही ही चळवळ लोकावली. सर्व जाती, धर्म, सिध्दांत उपासनापध्दती व मतांतरे यांना सामावून घेणारी ही चळवळ लोकांनी चालविली. कोणत्याही राजसत्तेचा पाठिंबा नसताना किंवा पैसा, संपत्ती, प्रतिष्ठा यांची शक्ती पाठिशी नसताना अत्यंत प्रतीकूल परिस्थितीत वारकरी संप्रदायाची चळवळ टिकून राहिली. प्रत्येक शतकात ती तितक्याच जोमाने पूढे सरकत गेली. भागवत धर्माची ही पताका सर्वसामान्य माणसांच्या खांद्यावर असते. कोणत्याही राजकीय शक्तीचा व आर्थिक शक्तीचा आधार नसतो कारण तिची पाळेमुळे खूप खेळवर रुजलेली आहेत.

मराठवाड्याचे निराळेपण

वारकरी संप्रदाय तसा सर्व महाराष्ट्रभर पसरलेला आहे. मग मराठवाड्याचे असे कोणते निराळेपण आहे ? असा प्रश्न निर्माण होतो; पण बारकाईने पाहिल्यास मराठवाड्याची ऐतिहासिक वस्तुस्थिती महाराष्ट्रापेक्षा वेगळी होती. ज्या काळात पश्चिम महाराष्ट्रात महात्मा फुले, लोकहितवादी विष्णुशास्त्री चिपळूणकर या विचारवंतांनी प्रबोधनाचा आरंभ केला त्या काळात इकडे मराठवाड्यात अज्ञानाचा गडद अंधार पसरलेला होता. इ.स. १२१८ मध्ये देवगिरीच्या यादवांचे राज्य संपुष्टात आल्यापासून ते परवाच्या हैदराबाद मुक्ती संग्रामापर्यंत म्हणजेच १९४८ पर्यंत मराठवाड्याचा हा भूभाग परकियांच्या जुलमी राजवटीखाली भरडून निघाला ज्या काळात पश्चिम महाराष्ट्रात सामर्थ्याची वाणी गर्जत होती आणि स्वधर्म स्वराज्याचा व महाराष्ट्र धर्माचा दिव्य संदेश देत होती. त्या काळात मराठवाड्यात धर्म व संस्कृतीची जाणीवच बोथट झाली होती. मुसलमानी संस्कृतीने धर्मावर, भाषेवर, संस्कृतीवर पूर्णपणे ताबा मिळवला होता. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या ज्ञानेश्वरीचा मराठवाड्यातील लोकांनी आदर बाळगला असेल पण ज्ञानेश्वरीतील दिव्य तत्त्वज्ञानापासून मराठवाड्यातील जनता वंचितच राहिली याचे कारण पारतंत्र्य. हिंदवी स्वराज्याची स्थापना करणारे छात्रपती शिवाजी महाराज पश्चिम महाराष्ट्राला लाभले पण इकडे मराठवाड्यात छात्रपती शिवाजी महाराजांचे नाव घेण्याससुध्दा चोरी होती. या पार्श्वभूमीवर मराठवाड्यात वारकरी संप्रदायाची म्हणजेच भागवत धर्माची सुरुवात कोणी केली असेल तर ती पैठणच्या एकनाथ महाराजांनी.

संत एकनाथ: मराठवाडयाचे पहिले प्रबोधनकार

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या समाधीनंतर खरे तर महाराष्ट्राच्या समृद्ध संस्कृतीचा संपूर्ण नाशच ओढवला असता, पण या काळयाकुट्ट अंधारात ज्ञानाचा दीप प्रज्वलित ठेवणारी एक महान शक्ती मराठवाडयातील पैठण येथे अवतीर्ण झाली. ती म्हणजे संत एकनाथ महाराज होते.

‘जनार्दन एकनाथ। खांब दिला भागवत’ असे संत बहिणाबाईंनी म्हटले ते अनेक अर्थानी खरे आहे. आपल्या विपूल आणि विविध साहित्याने व अंगी असलेल्या दैवी संपत्तीने एकनाथांनी भागवत धर्म मंदिराला आधार दिला. परमधर्मीयांच्या राजवटीतही हिंदू धर्म व तत्त्वज्ञानाचे श्रेष्ठतत्व सिद्ध केले. धर्माच्या नावाखाली पाखंड निर्माण करणाऱ्याची तोंड ठेचली. ज्ञानेश्वरीची खरी ओळख तर उभ्या महाराष्ट्राला एकनाथांनीच करून दिली. संत भानुदास महाराजापासून नाथांच्या घराण्यात ही भक्ती परंपरा चालत आली होती. त्या परंपरेला नाथांनी आपल्या साहित्याने व संतत्वाने कालसापेक्ष व्यापक परिणाम दिले. संत एकनाथाचे पूढील कार्य हे मराठवाडयाला प्रेरणादायी ठरले. याची आठवण म्हणूनच की काय नाथांच्या दिशेने येणाऱ्या पालखा, दिंडया या भानुदास – एकनाथ भानुदास एकनाथ हा गजर करत येतात. मराठवाडयातील नव्हे तर संपूर्ण महाराष्ट्रातील अनेक बोध परंपरांचा उगम संत एकनाथांच्या परंपरेत आढळतो. संत एकनाथाचा जन्म झाला नसता तर ज्ञानदेव, नामदेव हे विस्मृतीत गाठले गेले असते. त्याबरोबरच समर्थ रामदास व तुकाराम या महाशक्तीचाही उदय झाला नसता थोडक्यात मराठवाडयातील वारकरी संप्रदायाचा विचार करताना संत एकनाथ महाराजांची प्रतामा डोळयासमोरून हालत नाही. संत एकनाथ महाराजांनी जे प्रबोधन केले, त्यांच्या काही खूणा आजही मराठवाडयातील आजही मराठवाडयातील वारकरी संप्रदायात आढळतात.

हिंदू-मुस्लिम ऐक्य

पश्चिम महाराष्ट्रापेक्षा एक लक्षणीय वैशिष्ट्य म्हणजे हिंदू-मुस्लिम ऐक्य. संत एकनाथांच्या भारुडात व स्फूट साहित्यात सर्व धर्म समभावाची शिकवण आढळते. नाथांनी लिहिलेल्या हिंदू-तुर्कसंवाद, नाथांचे ‘गारुड’, ‘जोहार’ यासारखी भारुडे महंमद पैगंबर यांच्य नावाचा आदरपूर्वक उल्लेख करतात. नाथांचा तुर्क हिंदूला म्हणतो तुरक कहो वो बाल सही। खूदाकू तो ज्यात नही। बंदे खूदाकू नही जदाई वो कहया रसुलिल्ला हाजरत परदे। आपल्ल्या धर्माप्रमाणेच दुसऱ्याच्याही धर्माचा आदर केला पाहिजे ही शिकवण एकनाथांनीच मराठवाडयात रुजविली. म्हणूनच राज्यकर्ते मुसलमान असले तरी हिंदू व मुसलमानांचे सामंजस्य मराठवाडयात फार पूर्वीपासूनच नाथांचे गुरु जनार्दन स्वामी मुसलमानांच्या राजवटीत एक राज्याधिकारी होते ही एक गोष्ट प्रसिद्ध आहे. आपल्या आपल्या धर्माच्या सत्त्व न सोडता परमधर्मसहिष्णुता बाळगण्याची शिकवण नाथांनीच मराठवाडयात रुजविली. मुसलमानी राजवटीतही हिंदू धर्माचे ओज व सामर्थ्य संत एकनाथामुळेच मराठवाडयात सिद्ध झाले. अनेक हिंदू साधू संताचे मुस्लिमपीर, अवलिया यांचे दृढ संबंध असल्याचे संदर्भ मराठवाडयात संताच्या चरित्रात फार पूर्वीपासून आढळतात. वारकरी संप्रदायाची चळवळ ही कोणत्याही धर्माच्या विरोधात नसून ती मानसातील राक्षसी प्रवृत्तीच्या विरोधात आहे हे मराठवाडयातील संतपरंपरांनी सिद्ध केले.

मराठवाडयाकडे नेतृत्व

संत एकनाथ महाराजानंतरवारकरी संप्रदायाचे केंद्र पैठणहून देहू, पुणे, आळंदी इकडे सरकले. कारण नाथांच्या निर्वाणानंतर लगेचच तुकोबांच्या अवतार कार्याला प्रारंभ झाला. तुकोबांबरोबर ज्ञानदेव-एकनाथ-नामदेव महाराज या संताचा गडद प्रभाव होता. सर्वश्रेष्ठ तुकाराम महाराजांचे कवित्व व कार्य यांचा प्रभाव त्या काळच्या मराठवाडयातील भौगोलीक परिस्थितीवर किती प्रमाणाम पडला हा एक विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे.

तुकोबांच्या अवतार कार्याच्या समांतरच श्री छात्रपती शिवाजी महाराजांचे स्वराज्य स्थापनेचे कार्य वेगाने पूढे पूढे जात होते. त्यावेळी मराठवाड्यातील सांस्कृतिक वातावरण नेमके कोणत्या स्थरावर होते याचा अंदाज बांधण्याची कोणतेही साहित्य उपलब्ध नाहीत. हैद्राबादचा निझाम व मराठे यांचे कट्टर वैर होते. हा संदर्भ इतिहासात वारंवार येतो. पण पेशवाईत मात्र वारकरी संप्रदायाची ज्योत तेवत ठेवणारे मालप्पा वासकरांसारखे अधिकारी सत्पुरुष मराठवाड्यातच जन्मले. संत तुकाराम महाराजांचा अनुग्रह परंपरेतील मालप्पा वासकर आणि त्यांच्या परंपरेतील तात्यासाहेब वासकर व अप्पासाहेब वासकर यांनी वारकरी संप्रदायात अतिशय मानाचे स्थान होते. वासकरांच्या फडास आजही वारकरी संप्रदायात मानाचे स्थान आहे. ज्या वासकरांनी वारकरी संप्रदायाला फडाचे स्वरूप दिले आणि वारकरी संप्रदाय आंध्र व कर्नाटक पोहचवला ते वासकर मराठवाड्यातील वाशी (जि. उस्मानाबाद) येथी होत. अनेक दिंडया, पालख्या, फड यात आजचा वारकरी संप्रदाय विसरला आहे. निस्वार्थ भावनेने पिढ्यानपिढ्या वारकरी संप्रदायाची भजन परंपरा, किर्तन परंपरा, दिंडी परंपरा चालविणारे जे काही फड आहेत त्यात वासकर हे प्रत्यक्ष तुकोबांच्या अनुग्रह परंपरेतील म्हणून त्यांचा मान मोठा आहे. वासकरांची गुरुपरंपरा पूढील प्रमाणे संत तुकाराम महाराज - संत निळोबाराय पिंपळनेरकर - शंकरस्वामी शिरुरकर - मलप्पा वासकर या परंपरेकडे सुक्ष्म दृष्टीने पाहिल्यास वारकरी संप्रदायाचे केंद्र तुकोबा व विनोबानंतर हळूच मराठवाड्याकडे सरकले आहे. वारकरी संप्रदायाचे नेतृत्व मराठवाड्याकडे आल्याचेते चिन्ह नव्हे काय?

नेकनूर (जि. बीड) येथील बंकटस्वामी महाराज हे निष्ठावान वारकरी त्यांनीच खरे म्हणजे वारकरी संप्रदायाची खरी उपासना केली. बंकट स्वामी यांनी संतांच्या वाड्मयातील अनेक भावपूर्ण व प्रसंगोचित अभंगाची निवड करून त्यांना गोड चाली लावून भजनाची एक परंपरा निर्माण केली. रागदास लोहीया यांच्या सारखे शिष्योत्तम निर्माण करून बंकट स्वामी यांनी खेडयापाडयापर्यंत हे भजन व किर्तन पोहचवले. आजही वारकरी संप्रदायात बंकटस्वामी यांची भजनी मालिका लोकप्रिय आहे.

आळंदी, देहू, पैठण, पंढरपूर, नाशिक ही वारकरी संप्रदायाची महत्त्वाची केंद्रे आहेत या केंद्रांना जोडणारा एक उपक्रम म्हणजे वारी होय. वारकरी संप्रदायात असे अनेक फड आहेत जो वर्षभर पंढरपूर, देहू, आळंदी, पैठण आणि इतर ठिकाणी वारीच्या निमित्ताने एकत्र येतात. परस्परांच्या गाठीभेठीत ऋणानुबंध निर्माण होतात. याशिवाय गावोगावी हरिनाम सप्ताहाचे आयोजन केले जाते. अशा सप्ताहाच्या निमित्ताने तर वारकरी संप्रदायाचे बौद्धिक मार्गदर्शन करणारे अध्वर्यू गोळा होतात. मागील पीढीतील श्री धुडामहाराज परभणीकर या मराठवाड्यातील विद्वानांनी एकेकाळी सर्व वारकरी संप्रदायाचे बौद्धिक नेतृत्व केले. धुंडामहाराजांनी ज्ञेश्वरीवर केलेली प्रवचने आजही लोकांच्या स्मरणात आहेत. ज्या काळात वाहतूकीची कोणतीही साधने नव्हती. साधी वीजदेखील खेडयापाडयामध्ये नव्हती त्या काळात ऊन-वारा-पाऊस-चिखल यांची परवा न करता श्री रंनाथ महाराज परभणीकर, श्री शंकर महाराज खंछारकर, श्री ज्ञानोबा महाराज उंब्रजकर यांनी मराठवाडयाच्या लहान लहान खेडयात ज्ञानेश्वरांचा नंदादीप पोचवला, तुकोबांची अभंगवाणी याच मंडळींनी मराठवाडयात गर्जत ठेवणी. त्यांच्याच प्रेरणेतून अनेकांना वारकरी संप्रदायाच्या आचार विचारांची प्रेरणा मिळाली केवळ मराठवाडयातच नव्हे तर संपूर्ण महाराष्ट्रात वारकरी संप्रदायाचे मार्गदर्शक म्हणून धुंडा महाराज, शंकर महाराजखंदारकर यांची ख्याती होती. एकेकाळी मराठवाडयाने वारकरी संप्रदायाचे बौद्धिक नेतृत्व केले हे येथे नमूद करावयाचे आहे.

वारकरी संप्रदाय, लोक चळवळ

वारकरी संप्रदायातील अनेक उपक्रमांना लोकांनीच आर्थिक सहाय्य केले असते. आषाढी वारीच्या वेळी मराठवाडयातून अनेक दिंडया, पालख्या पंढरपूरच्या दिशेने शेकडोच्या समुदायाने निघतात. पण त्यासाठी लागणारा अन्नखर्च गावोगावी लोक अतिशय उत्साहाने करतात. गावोगावीचे सर्व स्थरावरील दिंडया – पताकांचे

सहर्ष स्वागत करतात, जेऊ खारू घालून दिंडीचा प्रेमपूर्वक निरोप घेतात. कोण कुठलले लोक पण संताची टाळ दिंडी गावात येताच अदम्य उत्साहाने दिंडीतील सर्व वारकयांची बडदास्त ठेवतात. गावोगावी लोकांच्या मनात प्रेमाची ज्योत तेवत ठेवली आहे. हरिनाम सप्ताहाच्या योजनातही प्रत्येक दिवशी गावातील सधन लोक अन्नखर्च करतात आणि ज्ञानेश्वरी पारायणाचा समारोह सात दिवस आनंदाने पार पाडतात शेवटच्या काल्याच्या दिवशी तर त्या गावाला यात्रेचे स्वरूप प्राप्त होते. प्रेम, ऐकोपा सामंजस्य, सेवाभाव, नामस्मरण यांचा एकत्रित अनुभव वारकयांच्या हरिनाम सप्ताहात येतो.

मराठवाडयातील वारकरी संप्रदाय वृद्धिंगत करणारे अनेक संत सत्पुरुष होऊन गेले आणि आजही हयात आहेत. त्या सर्वांचा निर्देश एवढ्या कमी जागेत करणे शक्य नाही. तरीपण वारकरी संप्रदायातील किर्तन परंपरा, प्रवचन परंपरा, भजनी परंपरा टिकवणारे लहान मोठे असे कितीतरी वारकरी बांधव आहेत.

आज

मराठवाडयातील वारकरी संप्रदाय आजमितीस एक भक्तीपंथ म्हणून अस्तीत्वात आहे. आज वारकरी होणे म्हणजे उच्च नैतिक मुल्यांची दिक्षा घेणे असे मानले जाते. वारकरी होणे म्हणजे पांडुरंगाचा व संताचे सेवक होणे असे मानले जाते. रुठ अर्थाने प्रत्येक वारकरी भजन, पूजन, वारी, ज्ञानेश्वरी, पारायण हे विधी आचरणात आणतोच, पण सामाजिक जीवनातही वारकयांचे काही बांधिलकी पत्करली पाहिजे. समाजासाठी देखिल मला निष्काम बुध्दीने काही करता आले पाहिजे. राष्ट्र किंवा समाज जेव्हा संकटात असेल माझे काही कर्तव्य आहे ही जाणीव वारकयात असली पाहिजे. ही जाणीव आज सामान्यतः वारकयात आढळत नाही. वारकरी संप्रदायातही एक प्रकारचे कर्मकांड निर्माण झाले आहे. या कर्मकांडातही बयाच वेळा निर्बुध्दपणा दिसून येतो. वारी ज्ञानेश्वरी, पारायण, भजन, किर्तन श्रवण यातही डोळसपणा असण्याऐवजी केवळ कर्मठपणा निर्माण झाला आहे. एकदा का कर्मठपणा संप्रदायात शिरला की तो संप्रदाय निर्जीव व यंत्रिक बनतो. सामाजिक व राष्ट्रीय जाणीवेपासून दूर गेले की कोणतीही चळवळ हळूहळू कालबाह्य ठरू शकते. आजच्या वारकरी संप्रदायाकडे पाहून ही भीती वाटू लागते. वारकरी संप्रदायाची संख्यात्मक वाढ आज खूप झाली आहे. कोणत्याही योत्रत प्रचंड समुदाय गोळा होताना दिसतो. पण त्या समुदायाचे क्षणिकत्व लगेच ओसरते आणि निराशा वाटू लागते. जीवनांच्या नव्यानव्या जाणिवांशी ही चळवळ जोपर्यंत तोडली जात नाही तोपर्यंत वारकरी संप्रदायाचे आगामी भवितव्य अंधारमय दिसत आहे.

संदर्भ

१. मायबोलीचा मराठवाडा, श्रीराम पाटील
२. मराठवाडयाचा इतिहास - प्रा.एस.एस. भांडवलकर, प्रा. यु. एस. हनवते